

مدل سنجش دینداری و ساخت مقیاس آن در سطح ملی^۱

Religiosity measuring model and preparation of religiosity scale to Iranian population

Mohammad khodayarifard, Ph.D.
Abbas Rahiminezhad, Ph.D.
Bagher Ghojari Bonab, Ph.D.
Mohsen Shokohi Yekta, Ph.D.
Hojatoleslam Alinaghiye Faghihi, Ph.D.
Hojatoleslam Masood Azarbayjani, Ph.D.
Gholamali Afroz, Ph.D.
Haidarali Hooman, Ph.D.
Morteza Manteghi, Ph.D.
Mohsen Paknezhad, M.A.
Seyyed Hoseyne Seraj Zade, Ph.D.
Seyyed Mohsen Fatemi, Ph.D.
Akbari Zardkhaneh, M.A.
Valiolah Farzad, Ph.D.
Khosro Bagheri Noe Parast,

Ph.D.

Ahmad Beh Pazhoh, Ph.D.
Hadi Bahrami Ehsan, Ph.D.

دکتر محمد خدایاری‌فرد^۱
دکتر عباس رحیمی‌نژاد^۲
دکتر باقر غباری‌بناب^۳
دکتر محسن شکوهی‌یکتا^۴
حجت‌الاسلام دکتر علی‌نقی فقیهی^۵
حجت‌الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی^۶
دکتر غلامعلی افروز^۷
دکتر حیدر علی هومن^۸
دکتر مرتضی منتقی^۹
محسن پاک‌نژاد^{۱۰}
دکتر سیدحسین سراج‌زاده^{۱۱}
دکتر سید محسن فاطمی^{۱۲}
سعید اکبری‌زردخانه^{۱۳}
دکتر ولی‌اله فرزاد^{۱۴}
دکتر خسرو باقری نوع پرست^{۱۵}

دکتر احمد به‌پژوه^{۱۶}
دکتر هادی بهرامی احسان^{۱۷}

Abstract

The present study overcomes the methodological and psychometric shortcomings in formulating existing religiosity instruments, lack of provincial, regional, and national norms, and also lack of standardized method in administrating and scoring related scales. The purpose of study was to develop a standardized scale for measuring religiosity for Iranians, who live in Iran as a religious society. The structure and the content of the scale were drawn from Quran and Hadith (narratives). A theoretical model was thus defined for measuring religiosity in Iran. The theoretical model included multi-components. Based on the model pool of components and items were developed. Research design of the study was descriptive one (non-experimental), developing a measurement type, preparation religiosity scale, and measuring religiosity among Iranians throughout Iran. Statistical population of the present study included members of the Muslim families, with age range 19-60 years old from thirty provincial capital cities in Iran. The participants had to at least graduate from secondary schools and tended to complete the questionnaire. The total size of the sample included 20000 participants. In the first stage, preparation one, in terms of different schools of thoughts (Shia and Sunni), geographical variation (northern, southern, western, and eastern areas of Iran), economical status (the poor-the rich), and language, 4403 participants were selected randomly through stratified sampling method. The second stage included 15386 participants, from throughout Iran, which were selected randomly through the same method used at the first stage. The questionnaire used was included 154 items, 93 items was drawn from the Khodyari's Religiosity Questionnaires, forms A and B (1385/2006), and the rest were developed. In preparation stage, the items were split into two sections, namely part one and part two. Then each of them was administrated on 4403 participants from twelve provinces. Factor analysis revealed eight factors. In the second stage, the two parts, namely one and two, were combined. This made up a questionnaire including 117 items. This questionnaire was administrated on 100 participants. The findings indicated that the scale had proper psychometric features including construct validity, concurrent criterion validity, and also reliability by employing test-retest method. The standardized norms for total score of religiosity, and related components were presented.

Keywords: religiosity scale, religiosity assessment model, Muslim religiosity scale, psychometric properties of scale, national religiosity scale

چکیده

وجود ایرادات روش‌شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود، فقدان هنجار استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری دلیل انجام این مطالعه است. هدف مقاله حاضر، تولید مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری جامعه ایران است. بر این اساس، ساختار و محتوای مقیاس سنجش دینداری مبتنی بر آیات قرآن و احادیث تعریف شد. الگوی نظری سنجش دینداری چندمؤلفه‌ای است و بر اساس آن خزانه سوالات تهیه شد. روش پژوهش مقاله از نوع توصیفی-روش‌شناختی است. جامعه آماری پژوهش، افراد ۱۹ تا ۶۰ ساله خانواده‌های مسلمان ساکن در سی (۳۰) شهر مراکز استان‌های ایران بودند که دارای تحصیلات سیکل به بالا و برای تکمیل پرسشنامه تمایل داشتند. با حجم ۲۰۰۰۰ نفر از جامعه، ۴۴۰۳ نفر بر اساس متغیرهای نوع مذهب (شیخ-تسنن)، پراکندگی جغرافیایی (شمال، جنوب، غرب، شرق و مرکزی)، وضعیت اقتصادی (برخودار-محروم) و زبان از طریق نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم برای اجرای مطالعه آماده‌سازی انتخاب شدند. منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری، پرسشنامه‌های فرم الف و ب مطالعه خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) بوده است. با استفاده از ۹۳ سؤال مناسب پرسشنامه‌های خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) و تدوین ۶۱ سؤال دیگر، در نهایت پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال نهایی شد. در مرحله آماده‌سازی مقیاس، سوالات به دو قسمت یک و دو تقسیم شد. پس از اجرای پرسشنامه‌های ۱ و ۲ در گروه نمونه ۴۴۰۳ نفری در ۱۲ استان کشور و تحلیل عوامل آن‌ها که ۸ مؤلفه را در هر پرسشنامه آشکار کرد، برای اجرای نهایی، هر دو پرسشنامه با هم ترکیب و پرسشنامه واحدی با ۱۱۷ سؤال آماده شد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری مطالعه و در پایان ۱۰۵ سؤال با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه وانمود اجتماعی فرد برای اجرا آماده شد. اجرای نهایی برای سنجش دینداری در سطح اقشار مختلف در گروه نمونه ۱۵۳۸۶ نفری در دوازده استان کشور انجام شد. یافته‌های این مرحله ضمن تأیید خصوصیات روان‌سنجی مقیاس از جمله رویایی سازه و رویایی همزمان، دارای اعتبار مناسب با روش بازآزمایی نیز بود. پرسشنامه‌ای با ۹۷ سؤال را برای اجرای گروهی در بین اقشار مختلف و در سطح ملی ارائه کرد.

واژه‌های کلیدی: مقیاس دینداری، مدل سنجش دینداری، سنجش دینداری مسلمانان، خصوصیات روان‌سنجی دینداری

^۱مقاله حاضر گزارش بخشی از طرح تحقیقاتی تحت عنوان "آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران" است. این طرح با حمایت عالی سازمان ملی جوانان، سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری انجام شده است.

^۲عضو هیات علمی دانشگاه تهران
^۳دانشیار دانشگاه قم

^۴عضو هیات علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
^۵استاد بازنشسته دانشگاه

^۶استادیار دانشگاه تربیت معلم
^۷استادیار جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران

^۸دانشیار دانشگاه تربیت معلم
^۹استاد میهمان دانشگاه بریتیش کلمبیا کانادا

مقدمه

دین به مثابه مجموعه جامع بایدها و نبایدهای ارزشی برای هدایت انسان به رستگاری، همیشه مورد توجه همه انسان‌های مال‌اندیش بوده است. دین با این پیچیدگی و وسعتی که دارد و تمام زوایای وجودی و زندگانی بشر را تحت‌الشعاع قرار داده است، نمی‌تواند پدیده‌ای ساده و تک‌بعدی باشد. ایمان به خداوند به عنوان محور دین فرآیندی چندبعدی همانند نگرش‌ها، باورها، عواطف، تجارب و مناسک را در برمی‌گیرد (روف^۱، ۱۹۷۹). بنابراین، بدیهی است دینداری بیش از واقعیت دو شقی ساده‌انگارانه دینداری در برابر بی‌دینی باشد. پدیده دینداری مانند هر وضع و حالت دیگری در انسان یک واقعیت به تمام معنی مشکک است که یعنی هم تلون دارد، هم تدرج و هم تنوع (شجاعی زند، ۱۳۸۴). عده‌ای از اندیشمندان با وقوف بر چندبعدی^۲ بودن موضوع، در برخی اقدام‌ها به معرفی مدل‌های چندبعدی از دین همت گماشته‌اند. یکی از نخستین نظریه‌پردازان چندبعدی دین لِنسکی^۳ (۱۹۶۱) است که دینداری را متشکل از چهار بُعد مشارکتی^۴ (میزان حضور در فعالیت‌های رسمی و جمعی نهاد دین)، معاشرتی^۵ (میزان پیوندهای دینی دوستانه و عاطفی با هم‌کیشان)، راست‌کیشی^۶ (میزان پذیرش عقلانی دستورات کلیسا) و عبودیتی^۷ (میزان ارتباط خصوصی و انفرادی با خدا از طریق رفتار دینی) دانسته است. گلاک و استارک^۸ (۱۹۶۵) تقسیم‌بندی دیگری از ابعاد دینداری ارائه می‌دهند. الگوی گلاک و استارک شامل پنج بُعد است: عبادتی^۹، منطقی و عقلی^{۱۰}، ایدئولوژیکی^{۱۱}، تجربی^{۱۲} و پیامدی^{۱۳}. بر اساس ادعای استارک و گلاک (۱۹۷۰) علی‌رغم تفاوت زیاد ادیان در جزئیات، این ابعاد به دلیل در نظر گرفتن ابعاد عمومی دینداری جهانشمول بوده و امکان به کارگیری و تعمیم به سایر ادیان غیر از مسیحیت را دارد. شهرت این دیدگاه به دلیل ساخت و به کارگیری پرسشنامه چندبعدی دینداری است (شجاعی زند، ۱۳۸۴). وربیت^{۱۴} (۱۹۷۰) نیز با اعتقاد به چندبعدی بودن دین، شش بُعد را برای دین ذکر می‌کند که عبارتند از: مناسک (مراسم مذهبی خصوصی و عمومی)، تعالیم (نظریات قطعی پیرامون رابطه فرد با غایت)، عاطفه (برخورداری از

-
1. Roof
 - 2.. multidimensional
 3. Lenski
 4. associational
 5. communal
 6. doctrinal orthodoxy
 7. devotionalism
 8. Glock & Stark
 9. dovotional
 10. logicul & rational
 11. ideology
 12. empirical
 13. consequential
 14. Verbit

احساسات)، معرفت (آشنایی عقلانی با اصول و متون مقدس)، اخلاق (قواعدی دال بر خیر و شر، خوب و بد برای هدایت رفتارهای بین‌فردی) و جماعت (ورود به جماعت اهل ایمان، از لحاظ روان‌شناختی، اجتماعی یا فیزیکی).

در میان نظریه‌پردازان روان‌شناسی دین که با دیدگاهی ساختاری به تبیین مؤلفه‌ها و سازه‌های تشکیل‌دهنده ساختار دین پرداخته‌اند، می‌توان از نظریات پترسون و همکاران^۱، آلستون^۲، بیکر و محمد (۱۳۷۶)، کینگ^۳ (به نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۲) و آلپورت و راس^۴ (۱۹۶۷) نام برد. از دید پترسون و همکاران (۱۳۷۷)، دین مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی یا جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سامان‌یافته است. این حقیقت غایی را می‌توان بر حسب تفاوت ادیان با یکدیگر، واحد یا متکثر، مشخص یا نامتشخص، الوهی یا غیرالوهی تلقی کرد. آلستون و همکاران (۱۳۷۶) نیز مشخصات اساسی و اختصاصی دین را شامل موارد زیر می‌داند: الف) اعتقاد به موجود فوق‌طبیعی؛ ب) تفکیک میان اشیای مقدس و غیرمقدس؛ ج) اعمال و مناسکی که بر امور مقدس تکیه دارند؛ د) قانون اخلاقی که اعتقاد به مصوب بودن آن از ناحیه خداوند وجود دارد؛ ه) احساسات با مشخصه دینی (مانند احساس گناه و پرستش)؛ و) دعا و دیگر صور ارتباط با خداوند؛ ز) جهان‌بینی و تصویر عام از جهان به عنوان یک کل و موقعیت فرد در آن؛ ح) نظامی کم و بیش کامل در مورد چگونگی حیات فرد که بر جهان‌بینی مبتنی است؛ ط) یک گروه اجتماعی که امور مذکور آنان را به هم پیوسته است. از دیدگاه کینگ (به نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۲)، ویژگی‌ها و ساختار حیات دینی عبارتند از: الف) سنت‌گرایی؛ در ادیان مختلف، سخن از بازگشت به سنت اصیل و اولیه آن دین است؛ ب) اسطوره و نماد؛ زبان دین سرشار از تمثیل‌ها، استعارات، اشعار، شعائر (اعمال ویژه) و حتی سکوت است؛ ج) مفاهیم رستگاری؛ همه ادیان اساساً وسایلی برای نیل به رستگاری در مراتب سطوح مختلف‌اند؛ د) مکان‌ها و اشیای مقدس؛ حضور در مناطق و محل‌های خاصی که توسط حد و مرزهای طبیعی، آیینی و روانی از مکان‌های عادی جدا شده‌اند؛ ه) اعمال مقدس (شعائر)؛ انواع و اقسام شعائر دینی شامل وعظ، خطابه، سرود، مناجات، است؛ و) نوشته‌های مقدس؛ در جوامع باسواد، آثار مکتوب مقدس برجای‌مانده از مؤسسان دین به عنوان شرح حقیقت و بیان راه و رسم درست که باید پیشه مؤمنان و سالکان قرار گیرد، اهمیت دینی متناهی دارد؛ ز) جامعه مقدس؛ هر دینی که ساختار جمعی یا اجتماعی دارد و افراد آن را به طور عام مؤمنان و معتقدان به دین و به طور خاص روحانیان، کاهنان و مجریان شعائر در مشاهد مشرفه تشکیل می‌دهند که به نحوی از دیگران متمایزند؛ ح) تجربه مقدس؛ مقصود تجارب و احوالی است که در حوزه دین طیف حالات عرفانی به هم پیوسته‌ای از احساس خشوع و خشیت در مشاهد مشرفه تا مسرت،

1. Peterson & et al
2. Alston & et al
3. King
4. Allport and Ross

اعتقاد قطعی به استجابیت دعا و آمرزش گناهان و ادراک فضای وحیانی و تجارب خاص انبیا و اولیا را شامل می‌شود. آلپورت و راس (۱۹۶۷) بر اساس انگیزه‌های رفتار دینی دو نوع گرایش دینی درون‌سو^۱ و برون‌سو^۲ را از هم متمایز کردند. تحلیل محتوایی تعاریف آلپورت و پرسش‌های او نشان داد که این تعاریف و پرسش‌ها از لحاظ مفهومی بسیار پیچیده‌تر از آنند که بتوان آن‌ها را به طور ساده در مقیاس درون‌سوئی - برون‌سوئی جای داد (هانت^۳ و کینگ^۴، ۱۹۷۱). کوشش‌های هانت و کینگ (۱۹۷۱) برای - جای دادن ابعاد درون‌سوئی و برون‌سوئی در پرسشنامه خود، موجب شد که پرسشنامه تنها در مقیاس برون‌سوئی خلاصه شود. از این‌رو هانت و کینگ (۱۹۷۱) با توجه به مدارک و شواهد اعتقاد دارند که اولاً داده‌های به دست‌آمده اغلب ابعاد درون‌سو - برون‌سو را تأیید نمی‌کنند؛ دوم آن که این ابعاد دوگانه پیچیده‌اند و به روشنی تعریف عملیاتی نشده‌اند؛ سوم آن که آنچه بررسی می‌شود، احتمال دارد در واقع سطوح مختلف متغیرهای شخصیتی را در برگیرد و فقط مذهبی‌بودن را نسنجد. از این‌رو بهتر است پژوهشگران عوامل اختصاصی‌تری را جست و جو کنند.

توجه به ساختار دین با پیش‌فرض‌های فلسفی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، اغلب برگرفته از فلسفه دین، روان‌شناسی دین و جامعه‌شناسی دین نسبت به ماهیت وجودی انسان است. برای پژوهشگر دینی مسلمان واکاوی و بررسی نقادانه مدل‌های غربی، سنجش دینداری ضروری و گام اولیه است. اما در این بین توجه به چندین نکته حائز اهمیت است. اول، به کارگیری این مدل‌ها در بستر دینی و اجتماعی مغایر با تعاریف و ویژگی‌های دین مسیحیت (هانت و کینگ، ۱۹۷۱) بایستی با احتیاط زیادی همراه باشد. دوم، بررسی این مدل‌ها بیانگر غفلت از شریعت (پای‌بندی به احکام و دستورات دینی) و عدم تفکیک روشن بین ایمان و اعتقاد و معادل دانستن این دو با هم می‌باشد (شجاعی زند، ۱۳۸۴). سوم، از آنجا که تعریف و تبیین هر پدیده‌ای با رجوع به منابع و مراجع آن پدیده بیشترین ارزش علمی را داراست (خداپاری فرد، ۱۳۸۴)، مقاله حاضر صرف‌نظر از رویکردهای جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و فلسفی به دین، در پی تبیین دین از منظر اسلام، بزرگان و علمای آن است.

در قرآن و منابع اسلامی، تعبیر و کاربردهای وسیعی از عبارت دین صورت گرفته و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. برای مثال، دین پیروی از یک راه و رسم اعتقادی است (یوسف، ۳۷ و ۳۸؛ ابراهیم، ۱۳). دین تصدیق خداوند، رسول، کتاب، قیامت و معاد است (انشقاق، ۲۲؛ انفطار، ۹)؛ دین تسلیم در برابر امر خداوند است (بقره، ۱۳۱)؛ دین پیروی از راه ابراهیم (ع) است (انعام، ۱۶۱)؛ دین اعتقاد به توحید و عبودیت خداوند است (یوسف، ۴۰)؛ دین همان چنگ زدن به ریسمان الهی است (بقره، ۲۵۶)؛ دین اقامه نماز و پرداختن زکات است (بینه، ۵)؛ دین به مفهوم قانون است (یوسف، ۷۶)؛ دین به معنی جزاست

1. intrinsic orientation
2. extrinsic orientation
3. King
4. Hunt

(حجر، ۳۵؛ فاتحه، ۴). خلاصه این که دین پدیده‌ای مرکب از انواع پدیده‌ها و واقعیات متعدد است. بخشی از پدیده‌ها و واقعیات پیرامون دین، جنبه‌های روان‌شناختی آن است که شامل مقوله‌هایی از جمله هیجانات^۱، باورها^۲، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است. بر اساس تعداد معانی ارائه شده برای دین، اندیشمندان مسلمان نیز به دین به‌عنوان پدیده‌ای ساختاری و چندبعدی نگریسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که ابعاد آن، تمامی زندگی انسان را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و او را به هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است، رهنمون می‌سازد. طباطبائی (۱۳۶۳)، معتقد است دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به طوری که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد، تأمین می‌کند. جوادی آملی (۱۳۷۷) نیز با استفاده از آیات و روایات، دین را از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزا معرفی می‌کند و آن را متشکل از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی می‌داند که هدف آن اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌هاست. توجه به سه بُعد عقاید، اخلاقیات و احکام که در این تعریف آمده است، در تعریف بیشتر علمای دیگر دینی از جمله مطهری (۱۳۶۹) و علامه طباطبائی (۱۳۶۳) نیز مشاهده می‌شود. بنابراین، بر اساس آموزه‌های دینی می‌توان ادعان داشت که باید‌ها و نباید‌های دینی در اسلام به عقلانیت، فطرت و معنویت استوار است.

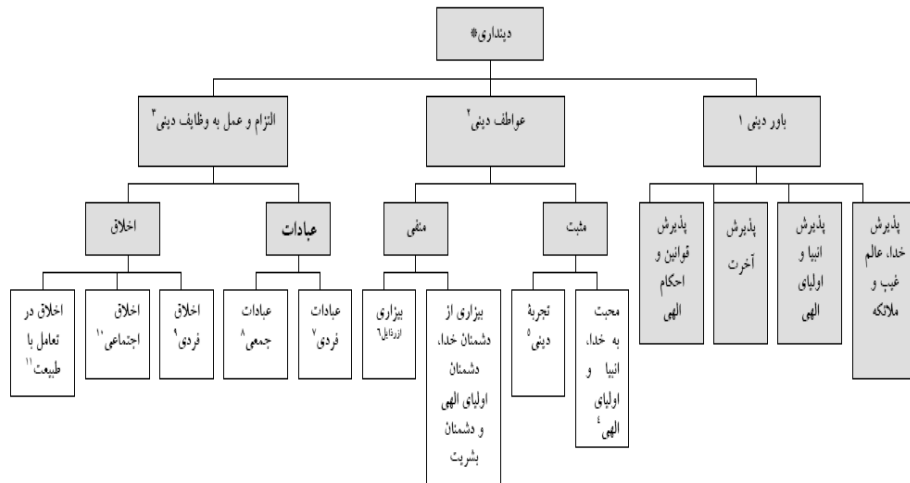
ساختار دین با استفاده از منابع معتبر دینی را می‌توان در نظریات دانشمندان اسلامی جست‌وجو کرد. ابوحامد غزالی (به نقل از خدیو جم، ۱۳۸۰) مسلمان بودن را در پرتو چهار معرفت می‌داند: معرفت به خود، معرفت به خدا، معرفت به دنیا و معرفت به آخرت. او معتقد است فرد مسلمان در سایه این معارف باید رفتارهایی را در خود محقق گرداند که به ارکان مسلمانی از آن تعبیر شده است. صدر در «الفتاوی الواضحه»، اهداف تربیتی اسلام را به دو قسمت اهداف غایی و اهداف واسطه‌ای معرفی و اهداف واسطه‌ای را در چهار مقوله رابطه انسان با خداوند، با خود، با دیگران و با طبیعت بررسی کرده است (اعرافی، بهشتی، فقیهی و ابوجعفری، ۱۳۷۶). مطهری (۱۳۶۹) طبقه‌بندی از تعالیم اسلام را که مورد پذیرش بسیاری از دانشمندان اسلامی است (از جمله طباطبائی، ۱۳۶۳، جوادی آملی، ۱۳۷۷)، در تبیین شرایع دینی اسلام پذیرفته و مورد استفاده قرار داده است. **اصول عقاید، اخلاقیات و احکام، سه بخش اساسی تعالیم اسلامی** است که به عقیده ایشان به همه جوانب نیازهای انسانی اعم از دنیایی و اخروی، جسمی یا روحی، عقلی یا عاطفی و فردی یا اجتماعی توجه کرده است. به نظر می‌رسد، انقیاد، خضوع و تسلیم در گزاره‌های دینی که از منبع غیب ناشی شده و نیز مؤلفه‌های احکام دینی در تبیین یادشده، وجه امتیاز این نظریه با نظریات ساختاری دانشمندان غربی از دین است. برخی دانشمندان دینی با ارائه ساختار دین با توجه به گستره وسیع تعالیم اسلام، به طور ضمنی تعریفی از دین نیز ارائه کرده‌اند. **اصول عقاید**، وظایف فرد در تحصیل عقیدتی و علمی در مورد باورهای دینی اسلام را

1. emotion
2. beliefs

مشخص می‌کند. **اخلاقیات** عبارت است از: خصلت‌ها و خوبی‌هایی که فرد باید آن‌ها را بپذیرد و درونی کند و نیز بدی‌ها و زشتی‌هایی که باید از آن‌ها بپرهیزد. **احکام** شامل دستورهایی در راستای فعالیت‌های خارجی و عینی انسان اعم از اموری مادی و معنوی، فردی و اجتماعی یا دنیوی و اخروی است. این تقسیم‌بندی از تقسیم‌بندی‌هایی است که به تقریب از همه تعاریف اسلامی بهره گرفته است، که مؤلفان مقاله از آن بهره گرفته‌اند. با وجود این، **بُعد عاطفی** تصریح نشده است، در حالی که توجه به ابعاد روان‌شناختی انسان (شناختی، عاطفی و رفتاری) برای سنجش میزان پذیرش دین و مؤلفه‌های دینداری از سوی فرد، لازم است.

بر همین اساس، **مدلی نظری** برای تعریف دینداری و مؤلفه‌های آن تدوین شد تا علاوه بر جامعیت، با صراحت جنبه‌های مختلف را در برداشته باشد. به عبارت دیگر، با توجه به دیدگاه آیت‌الله صدر در مورد ساختار معارف اسلام متشکل از چهار نوع رابطه انسان با **خداوند، خود، دیگران و جهان هستی** و نیز با در نظر گرفتن سه مؤلفه اساسی (شناختی، عاطفی و رفتاری)، دینداری را می‌توان چنین تعریف کرد: *برخوداری از شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و احکام الهی و داشتن عواطف نسبت به خدا، اولیاء و بندگان خدا و التزام و عمل به وظایف دینی*^۱. در این تعریف باور دینی به معنای شناخت و اعتقاد قلبی به پروردگار یکتا، عالم غیب، انبیا، آخرت، احکام و قوانین الهی است. عواطف به بُعد عاطفی دینداری اشاره دارد و به طور کلی حب و بغض در راستای تقرب به خدا را شامل می‌شود. ارتباط عاطفی با خداوند، دیگران و جهان هستی، بیان‌کننده ابعاد تربیتی اسلام در راستای دینداری است. التزام و عمل به وظایف دینی اشاره به بُعد رفتاری دارد، به طوری که فرد دیندار پس از شناخت و احساس عاطفی نسبت به دستورات دینی، خود را ملزم به انجام آن‌ها بداند. با توجه به تعاریف مذکور، مؤلفه‌های دینداری در سه بُعد باور دینی، عواطف دینی و التزام و عمل به وظایف دینی طبقه‌بندی می‌شود که در نمودار ۱ ترسیم شده است.

۱. آیات ۱ تا ۴، ۱۳۶ و ۲۸۵ سوره بقره.

نمودار ۱: ساختار دینداری براساس مبانی نظری دین اسلام

* - برخورداری از شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و احکام الهی و داشتن عواطف نسبت به خدا، اولیا و بندگانش و التزام و عمل به وظایف دینی برای تقرب به خداوند.
 ۱- شناخت و باور به پروردگار یکتا، عالم غیب، انبیا، آخرت، احکام و قوانین الهی.
 ۲- علاقه به پروردگار یکتا، پیامبران، اولیای الهی، ذوی الحقوق و فضایل و دشمنی نسبت به دشمنان خدا و دشمنان اولیای الهی و بیزاری از ردائیل.
 ۳- پایبندی به شریعت و دستورات دینی شامل اخلاق و احکام دینی.
 ۴- علاقه و محبت به خدا، حسن ظن به خدا، توکل، راضی به تقاضای الهی، علاقه به انبیا و اولیای الهی، علاقه و محبت به همکیشان و احترام به پیروان دیگر ادیان، گرایش به عدالت، راستی و بشردوستی.
 ۵- تجربه دینی یک اصطلاح ذهنی است که بر گزارش افراد از تماس خود با واقعیت متعالی یا فنا در وجود متعالی (فنا فی الله) اشاره دارد.
 ۶- بیزاری از شر، عدم گرایش به ظلم، بیزاری از خیانت و دروغگویی.
 ۷- نماز، روزه، دعا، رعایت حلال و حرام.
 ۸- خمس، زکات، حج، جهاد، انجام مناسک و مراسم آیینی، حضور در مکان مقدس و اهتمام به زمان مقدس به صورت جمعی.
 ۹- اجتناب از گناه، پاکدامنی، نوبه، صبر، شکرگزاری، آرامش و پاکیزگی، رفع نیازهای طبیعی به صورت متعادل، راستگویی، اخلاص و تقصیرت‌جویی.
 ۱۰- خوش اخلاقی و نیکوسازی رفتار، عفو و گذشت، وفای به عهد، احسان، تعاون، یاری مظلوم، اصلاح بین افراد، انبار، ادای حقوق خوشبختان، صلح و دوستی و کمک به نیازمندان، رعایت حقوق خانواده، مخالفت با مشرکان، کوشش برای برپایی عدل.
 ۱۱- استفاده صحیح از طبیعت، مهربانی با حیوانات، حفظ محیط زیست و پرهیز از اسراف.

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات در مطالعه علمی دینداری، کمبود ابزارهای روا^۱ و معتبر^۲ برای سنجش نگرش دینی است (خدایاری فرد، ۱۳۸۴؛ خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۵؛ خدایاری فرد و همکاران ۱۳۸۷). برای بررسی روائی و اعتبار ابزار اندازه‌گیری، شواهد متعددی وجود دارد. گلزاری (۱۳۷۸) از تحلیل عاملی برای مشخص ساختن روائی سازه پرسشنامه‌های دینداری خود استفاده و سه عامل انگیزه‌ها، روابط، واجبات، محرمانت و مستحبات را استخراج کرد که مطابق با مفاهیم و اصول موجود در موضوعات دین و دینداری است. در مطالعه‌های دیگر، خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) برای

1. valid
2. reliable

لحاظ کردن روایی محتوایی به منظور ساخت پرسشنامه دینداری برای سنجش دینداری دانشجویان دانشگاه‌های تهران، طی یک طرح پژوهشی گسترده و با استناد به آیات، روایات و سیره ائمه اطهار، اقدام به گردآوری خزانه سؤالات متشکل از حدود چهار صد ماده کرده و براساس آن پرسشنامه خویش را تدوین کردند. این سؤالات طوری تدوین شده بودند که تقریباً هر بخش از دین و مفاهیم موجود در آن تعدادی سؤال به خود اختصاص داده بود.

به سبب وجود ایرادات روش‌شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود و فقدان هنجار استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری که منجر به خلط در نتایج حاصل می‌شود، نیاز به ساخت آزمون استاندارد را که قابلیت عملی و اجرایی داشته باشد، توجیه می‌کند. وجود آزمون‌های استاندارد برای خصیصه‌ای در یک جامعه، توصیفی تصویری و عددی از آن خصیصه در جامعه مذکور ارائه می‌دهد؛ دین و دینداری نیز به عنوان یک ویژگی در افراد و جامعه در صورتی که دارای هنجارهایی تولید شده براساس آزمون‌های استاندارد باشد، می‌تواند توصیفی از نگرش دینداری افراد آن جامعه باشد.

روش

طرح پژوهش حاضر از نوع توصیفی- روش‌شناختی است که هدف آن ساخت ابزاری^۱ برای سنجش دینداری است. پژوهش ابزارسازی، پژوهشی است کنترل‌شده در مورد جنبه‌های نظری و کاربردی اندازه‌گیری، ریاضیات و آمار و راه‌های جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها (کرلینگر^۲، ۱۹۸۶؛ ترجمه شریفی و نجفی زند، ۱۳۷۶). این تحقیق از نظر هدف در زمره پژوهش‌های تحقیق و توسعه قرار می‌گیرد (سرمد و همکاران، ۱۳۷۶). از سوی دیگر، به لحاظ شیوه گردآوری داده‌ها، از نوع توصیفی- روش‌شناختی است (کرلینگر، ترجمه شریفی و نجفی‌زاده، ۱۳۸۲). جامعه آماری افراد ۱۹ تا ۶۰ ساله خانوارهای مسلمان ساکن در سی (۳۰) شهر مرکز استان ایران بودند که حداقل تحصیلات سوم راهنمایی به بالا داشتند و داوطلب پاسخ به پرسشنامه و تکمیل آن بودند. هر کدام از افراد خانوارهای مسلمان ساکن در ۳۰ شهر مرکز استان که در زمان اجرای طرح ۱۹ تا ۶۰ ساله بودند، واحد آماری این طرح را تشکیل می‌دهند. منظور از خانوار ساکن، یک یا چند نفر است که باهم در یک اقامتگاه ثابت زندگی می‌کنند.

برای نمونه‌گیری از شیوه تصادفی طبقه‌ای نسبتی استفاده شد. دلیل انتخاب روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی این است که (الف) در مواردی که افراد جامعه مورد پژوهش از نظر صفات غیرمشترک در جامعه ناهمگون و این صفات غیرمشترک در نتیجه تحقیق تأثیر مهمی داشته است، نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای بهترین شیوه نمونه‌گیری در آن پژوهش است؛ (ب) این شیوه از نمونه‌گیری

1. instrumentation
2. Kerlinger

در مقایسه با شیوه‌های دیگر نمونه‌گیری، دقت بیشتری دارد، زیرا در این شیوه نمونه‌گیری احتمال آن که افراد طبقه‌ای از جامعه در میان افراد نمونه نماینده‌ای نداشته باشند، صفر است و در گروه نمونه از هر طبقه نماینده‌ای وجود خواهد داشت (شریفی، ۱۳۸۳؛ ج) نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم^۱، نوعی از نمونه‌گیری طبقه‌ای است که نسبت هر زیر گروه در نمونه با نسبت آن در جامعه یکسان است و زمانی که پژوهشگر قصد نتیجه‌گیری از کل نمونه و تعمیم یافته‌ها به کل جامعه را دارد، دقیق‌ترین نوع نمونه‌گیری است (کال، بورگ و گال، ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۲).

حجم گروه نمونه ۲۰/۰۰۰ نفر تعیین شد که در مقیاس ملی نمونه مناسبی برای ابزارسازی است. حجم بالای نمونه به دلیل نمونه‌های فرعی مورد نیاز براساس خصوصیات محل سکونت، قومیت، مذهب و جنسیت افراد است. به این صورت که طبق رابطه (جنسیت $\times 2 \times$ مذهب $\times 2 \times$ منطقه جغرافیایی $\times 5 \times$ محروم - برخوردار $\times 2 \times$ گویش $\times 2 \times$) ۸۰ خانه نیاز بود در حجم گروه نمونه لحاظ شود و برای هر خانه ۲۵۰ نفر برآورد گردید. در نهایت $(250 \times 80 = 20,000)$ حجم گروه نمونه تعیین شد. برای اجرای مطالعه مقدماتی ابزار نمونه‌ای معرف ۴۴۰۳ نفر و اجرای کامل ابزار سنجش روی نمونه ملی ۱۵۶۰۰ نفری انجام شد. نمونه‌گیری براساس متغیرهای نوع مذهب (تشیع - تسنن)، پراکندگی جغرافیایی (شمال، جنوب، مغرب، مشرق و مرکزی)، برخوردار - محروم و زبان گویش از طریق نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی انتخاب شد. مشخصات روان‌سنجی مانند روایی (سازه و ملاکی) و اعتبار (آلفای کرونباخ) و بازآزمایی برای جامعه محاسبه شد. با توجه به ضرورت و حساسیت موضوع سنجش ملی دینداری، تصمیم گرفته شد که تکمیل پرسشنامه‌ها به صورت فردی (مراجعه به درب منازل) باشد.

شیوه انتخاب افراد نمونه به این صورت بود که ابتدا کلیه افراد جامعه به دوازده ناحیه استانی تقسیم شدند. این کار تقریباً براساس قومیت صورت گرفت. سپس در هر یک از نواحی، اعضای گروه به دو گروه جنسیتی زن و مرد طبقه‌بندی و در درون هر یک از طبقات جنسیتی، افراد بر حسب سن به چهار طبقه سنی (الف) ۱۹ تا ۳۰ سال؛ (ب) ۳۱ تا ۴۰ سال؛ (ج) ۴۱ تا ۵۰ سال؛ (د) ۵۱ تا ۶۰ سال تقسیم گردیدند. سپس در درون هر یک از این گروه‌ها بر حسب نسبت افراد حاضر، آزمودنی‌ها به صورت تصادفی انتخاب و مقیاس سنجش دینداری بر روی آن‌ها اجرا شد.

1. proportional to the size

جدول ۱- توزیع نواحی دوازده‌گانه استان‌های کشور

شماره ناحیه	نام استان‌ها	قومیت	مذهب	شهر انتخاب شده
۱	تهران	مختلط	-	تهران
۲	مرکزی و قم	-	-	اراک
۳	آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و اردبیل	آذری	-	تبریز
۴	اصفهان، یزد و چهارمحال و بختیاری	فارس و ترکمن	-	اصفهان
۵	سیستان و بلوچستان و کرمان	بلوچ	سنی	زاهدان
۶	بوشهر، فارس، کهگیلویه و بویراحمد و هرمزگان	فارس	-	شیراز
۷	کردستان و کرمانشاه	کرد	سنی	سنندج
۸	ایلام و لرستان	لر	-	خرم‌آباد
۹	خوزستان	عرب	-	اهواز
۱۰	خراسان (شمالی، جنوبی و رضوی)	-	-	مشهد
۱۱	گیلان، مازندران و گلستان	گیلکی و مازنی	-	گرگان
۱۲	همدان، قزوین و زنجان	-	-	همدان

از بین نواحی دوازده‌گانه با توجه به تنوع جمعیتی مراکز استان، شهرهای مرکز هر استان به‌عنوان شهر گروه نمونه انتخاب شد. دوازده شهر مرکزی بر حسب ملاک‌های تشیع-تسنن؛ پراکندگی جغرافیایی؛ وضعیت اقتصادی (برخوردار-محروم) و زبان انتخاب شدند. بنابر ملاک‌های یاد شده دوازده عبارتند از: تهران از گروه یک؛ اراک از گروه دو؛ تبریز از گروه سه؛ اصفهان از گروه چهار؛ زاهدان از گروه پنج؛ شیراز از گروه شش؛ سنندج از گروه هفت؛ خرم‌آباد از گروه هشت؛ اهواز از گروه نه؛ مشهد از گروه ده؛ گرگان از گروه یازده و همدان از گروه دوازده.

جدول ۲ نسبت نمونه به جامعه و تعداد افراد نمونه مورد مطالعه در هر استان در مطالعه مقدماتی و نهایی را نشان می‌دهد.

جدول ۲- توزیع افراد گروه نمونه در مراکز استان‌ها

ردیف	شهر	جمعیت ۱۹ تا ۶۰ ساله ^۱	نسبت نمونه به جامعه	تعداد کل نمونه	تعداد نمونه مرحله مقدماتی	تعداد نمونه مرحله نهایی
۱	تهران	۵۱۷۸۱۵۸	۴۴/۵۴	۸۹۱۰	۱۰۰۰	۷۹۱۰
۲	اراک	۳۰۴۳۶۲	۲/۶۱	۵۲۴	۲۰۰	۳۲۴
۳	تبریز	۹۱۵۸۳۹	۷/۸۷	۱۵۷۶	۴۵۰	۱۱۲۶
۴	اصفهان	۱۱۳۵۲۰۳	۹/۷۶	۱۹۵۳	۵۵۰	۱۴۰۳
۵	زاهدان	۲۸۴۰۶۰	۲/۴۴	۴۹۸	۲۰۰	۲۹۸
۶	شیراز	۸۲۹۱۳۹	۷/۱۲۷	۱۴۳۷	۴۰۰	۱۰۳۷
۷	سندج	۱۹۶۳۴۴	۱/۶۸	۳۳۸	۱۵۰	۱۸۸
۸	خرم‌آباد	۲۰۲۳۱۹	۱/۷۴	۳۴۸	۱۵۰	۲۰۰
۹	اهواز	۶۲۸۱۳۸	۵/۴۰	۱۰۸۱	۳۰۰	۷۸۱
۱۰	مشهد	۱۴۵۷۳۰۲	۱۲/۵۳	۲۵۰۸	۷۰۰	۱۸۰۰
۱۱	گرگان	۱۷۵۱۴۱	۱/۵۰	۳۰۱	۱۵۰	۱۵۰
۱۲	جمع کل	۱۱۳۱۸۹۴۶	۱۰۰	۲۰۰۰۰	۴۴۰۰	۱۵۴۹۸

ابزار پژوهش

در این پژوهش از چهار پرسشنامه استفاده شد که هر یک به‌طور جداگانه معرفی می‌گردد. **مقیاس سنجش دینداری**، منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری حاضر پرسشنامه‌های فرم الف و ب مطالعه خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) است. از میان ۲۲۶ سؤال فرم‌های الف و ب سنجش دینداری، سؤالات با بار عاملی بالای ۰/۴۰، برای مطالعه حاضر انتخاب شد. در جدول ۳ سؤالات انتخاب شده در هر مؤلفه ارائه شده است. براساس این جدول، ۹۳ سؤال از سؤالات قبلی انتخاب شد. برای تهیه و تدوین سؤالات جدید نیز گروهی با ترکیبی از همکاران متخصص روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌سنجی و علوم حوزوی طی چند جلسه کاری ۶۱ سؤال دیگر را تهیه و تدوین کردند و در نهایت پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال نهایی شد.

مدل سنجش دینداری و ساخت مقیاس . . .

جدول ۳- ابعاد اصلی و مؤلفه‌های سنجش دینداری و توزیع سؤالات در بین مؤلفه‌ها

تعداد سؤالات فرم نهایی	تعداد سؤالات فرم اولیه	مؤلفه	ابعاد	ابعاد اصلی
۴	۱	خدا	شناخت دینی	شناخت و باور دینی
۳	۲	انبیا و اولیا		
۴	۱	آخرت		
۴	۳	وظایف دینی	باورهای دینی	شناخت و باور دینی
۴	۲	پذیرش خدا، عالم غیب و ملائکه		
۴	۴	پذیرش انبیا و اولیا و کتاب‌های آسمانی		
۴	۴	پذیرش زندگی اخروی		
۷	۵	پذیرش احکام	عواطف دینی مثبت (نولی)	گرایش و عواطف دینی
۸	۷	علاقه و محبت نسبت به خدا		
۴	۳	پیامبران و امامان		
۶	۲	علاقه و محبت به ذوی‌الحقوق و هم‌کیشان		
۶	۰	علاقه به فضایل		
۴	۲	بیزاری از دشمنان خدا و اولیا او	عواطف دینی منفی (نبری)	التزام و عمل به وظایف دینی
۴	۰	بیزاری از رذایل		
۸	۷	عبادات فردی	عبادات	التزام و عمل به وظایف دینی
۵	۴	عبادات اجتماعی		
۳۰	۲۲	اخلاق فردی	اخلاق	التزام و عمل به وظایف دینی
۲۵	۲۴	اخلاق اجتماعی		
۲۰	۰	تعامل با طبیعت		
۱۵۴	۹۳			جمع سؤالات

مطالعه مقدماتی اول: مطالعه مقدماتی با هدف بررسی مشکلات و آموزش و ایجاد آمادگی در پرسشگران بود و نیز شناسایی و حذف سؤالات ضعیف انجام شد.

مراحل اجرای مطالعه: مطالعه مقدماتی را در کل ۱۲ شهر مرکزی عضو گروه نمونه و نیز با حجم جمعیت نمونه ۴۴۰۳ اجرا شد. این مرحله کمک کرد که از بین ۱۵۴ سوال آماده شده سوال‌های مناسب‌تر انتخاب شود، و نیز با کمترین خطای ممکن اجرای مطالعه اصلی عملیاتی شود. به دلیل حجم زیاد سؤالات، سؤالات به دو قسمت یک و دو تقسیم شد. بر این اساس، سؤالات مؤلفه‌های شناخت و باور و عواطف دینی با ۷۳ سؤال در پرسشنامه شماره یک و سؤالات التزام و عمل به وظایف دینی با ۸۱ سؤال

در پرسشنامه دو قرار گرفت. از نظر الگوی پاسخ‌دهی، به سؤالات لیکرت شش درجه زیاد موافقم، موافقم، تاحدی موافقم، تاحدی مخالفم، مخالفم و زیاد مخالفم برای سؤالات توافقی و برای سؤالات درجه‌بندی، شش درجه همیشه، بیشتر اوقات، به طور معمول، گاهی، به ندرت و هرگز انتخاب شد. برای اجرا، پرسشگران از ساعت چهار به بعد روزهای کاری و از ساعت ۱۰ صبح روزهای تعطیل به درب منازل مراجعه کردند. پس از مراجعه پرسشگران به مناطق شهری که در جدول هر شهر مشخص و به این صورت تعیین شده بود که شهر به پنج قسمت جغرافیایی شمال، جنوب، مرکز، شرق و غرب تقسیم و مناطق شهرداری واقع در تقسیم‌بندی جغرافیایی انتخاب می‌شد. هر منطقه شهرداری نیز از نظر جغرافیایی به پنج ناحیه شمالی، جنوبی، مرکزی، غربی و شرقی تقسیم و به صورت تصادفی یکی انتخاب و به آنجا مراجعه می‌شد. پلاک‌های زوج را پرسشگر مرد و پلاک‌های فرد را پرسشگر زن تکمیل می‌کرد. بعد از انتخاب اولین پلاک محل مورد نظر، پنج واحد به پلاک افزوده شده و به پلاک بعدی مراجعه می‌شد. این فرآیند تا تکمیل گروه نمونه آن منطقه ادامه می‌یافت. در مراجعه به درب منازل ضمن توضیح درباره طرح، برای جلب اطمینان پاسخ‌دهنده و نیز ایجاد فضای امن برای همکاری از آن‌ها دعوت می‌شد که از پاکت پرسشنامه‌ها، یکی را به تصادف انتخاب کنند و پس از تکمیل، خودشان آن را در بین پاکت‌های تکمیل‌شده قرار دهند. در صورت نبودن افراد در پلاک مورد نظر، از پلاک بلافاصله آن نمونه‌گیری می‌شد. همچنین در صورت مجتمع بودن یک پلاک، از واحدهای داخل مجتمع با فاصله ۵ واحدی نمونه‌گیری می‌شد.

یافته‌های مطالعه مقدماتی: تعداد اعضای گروه نمونه مطالعه مقدماتی مقیاس سنجش دینداری از نظر جنسیت برابر بود. از لحاظ سنی نیز کنترل شده بود که به نسبت سهم چهار گروه سنی در گروه نمونه مشارکت کنند، ۹۰/۷ درصد آن‌ها متولد شهر، ۶۳/۷ درصد متأهل و ۳۳/۸ درصد مجرد، ۹۴/۴ درصد شیعه مذهب و ۴/۹ درصد سنی مذهب بودند. از نظر سطح تحصیلات، ۳۴/۷ درصد دارای دیپلم و ۳۱/۵ درصد دارای تحصیلات عالی بودند. ۳۳/۴ درصد تحصیلات زیر دیپلم و ۰/۵ درصد هم تحصیلات حوزوی داشتند. توزیع سطح تحصیلی والدین طبیعی و مشابه جامعه بود. از نظر شغلی نیز ۱۴/۱ درصد دانشجو، ۱۲/۲ درصد دارای مشاغل تخصصی، ۱۱ درصد کارمند، ۲۸/۵ درصد خانه‌دار، ۱۰/۴ درصد بیکار و ۱۰/۵ درصد کارگر بودند.

تحلیل عاملی اکتشافی فرم یک و فرم دو با استفاده از چرخش واریماکس و روش مؤلفه‌های اصلی نشان داد که هر دو فرم هشت عامل متمایز دارند. تعداد مؤلفه‌های اصلی استخراج شده و نیز محتوای آن‌ها با ساختار نظری دینداری هماهنگ و بیانگر روایی سازه مناسب برای پرسشنامه بود. یک مقیاس در صورتی دارای روایی سازه‌ای است که نمره‌های حاصل از اجرای آن با مفاهیم یا سازه‌های نظری مرتبط باشد (مری، جی، آلن، ترجمه علی دلاور، ۱۳۷۴).

اندازه‌گیری روایی ملاکی مقیاس سنجش دینداری به‌کمک روش همزمان و با استفاده از پرسشنامه آذربایجانی انجام گرفت. یکی از ابزارهای مقیاس دینداری پرسشنامه ۶۶ سؤالی آذربایجانی (۱۳۸۲) است که روایی و اعتبار مناسبی دارد. این مقیاس، سه مؤلفه جهت‌گیری مذهبی، اخلاق و عقاید و مناسک را اندازه‌گیری می‌کند. اجرای همزمان این مقیاس همراه با مقیاس سنجش دینداری فرم یک و دو، بین دویست نفر از هزار عضو نمونه شهر تهران اجرا شد. تحلیل ضرایب همبستگی چندگانه مقیاس‌های فرعی آن‌ها نشان داد که بین مؤلفه‌های هشت‌گانه پرسشنامه‌های یک و دو و مؤلفه‌های فرعی جهت‌گیری مذهبی، اخلاق و عقاید و مناسک همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. وجود ضریب همبستگی مثبت معنی‌دار بین مؤلفه‌های هشت‌گانه سنجش دینداری و سه مؤلفه مقیاس دینداری آذربایجانی این فرض را که هر دو مقیاس، پدیده واحدی را اندازه‌گیری می‌کنند، تأیید می‌کند. بنابراین، مقیاس سنجش دینداری دارای روایی مناسبی برای اندازه‌گیری ابعاد سه‌گانه دینداری است.

اعتبار کل هر پرسشنامه و نیز مقیاس فرعی آن با ضریب اعتبار درونی کرونباخ محاسبه شد که برای پرسشنامه یک برابر با ۰/۹۷ و مقیاس‌های فرعی آن به ترتیب شماره ۱ تا ۸ برابر با ۰/۹۲، ۰/۹۰، ۰/۹۳، ۰/۹۲، ۰/۹۲، ۰/۸۲، ۰/۸۲ و ۰/۸۸ پرسشنامه دو برابر با ۰/۹۶ و مقیاس‌های فرعی آن به ترتیب عبارت بودند از ۰/۹۳، ۰/۹۰، ۰/۸۰، ۰/۹۴، ۰/۷۹، ۰/۸۲، ۰/۷۱، ۰/۵۰ و ۰/۹۶. این ضرایب کرونباخ برای مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری یک و دو بیانگر هماهنگی درونی سؤالات پرسشنامه و اعتبار مناسب آن است.

پس از بررسی خصوصیات فنی پرسشنامه یک و دو، برای اجرای نهایی، هر دو پرسشنامه با هم ترکیب و پرسشنامه واحدی برای مرحله سنجش دینداری اقشار مختلف آماده شد. با تشکیل جلساتی و براساس ملاک‌های بارعاملی بالای ۰/۴ و نیز محتوای سؤالات، ۷ سؤال دیگر از پرسشنامه شماره یک و ۱۲ سؤال از پرسشنامه شماره ۲ حذف شد. در نهایت پرسشنامه واحدی با ۱۱۷ سؤال نهایی شد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری مطالعه و در پایان ۱۰۵ سؤال از ۱۱۷ سؤال تأیید و با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه و انمود اجتماعی فرد پرسشنامه با ۱۱۰ سؤال برای اجرای اصلی آماده شد.

پرسشنامه گلاک و استارک «مقیاس تعهد دینی» گلاک و استارک (۱۹۶۶) به نوعی پرکاربردترین سنجه غربی در پژوهش‌های دینداری جامعه‌شناسان داخلی است (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸). با آن که این مدل دارای پنج بُعد است، ولی در سنجه‌های مورد استفاده در ایران با این استدلال که آموزش رسمی اجباری دین در نظام آموزشی کشور باعث می‌شود تا دانش دینی معرف مناسبی برای التزام دینی نباشد (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۶)، بُعد دانش دینی به کار نرفته است. در نتیجه، پرسشنامه گلاک و استارک در این پژوهش با چهار بُعد اعتقادی (۷ گویه)، بُعد عواطف دینی یا تجربی (۶ گویه)، بُعد پیامدی (۶ گویه) و بُعد مناسکی (۷ گویه) استفاده شده است. از این پرسشنامه به عنوان ابزار ملاکی برای تأیید روایی ملاکی پرسشنامه دینداری استفاده شده است.

مقیاس سبک‌های دینداری^۱ (تجدید نظر شده) این پرسشنامه یک مقیاس ۱۴ سوالی با الگوی پاسخدهی لیکرت عمداً مخالف تا عمداً موافق است که دارای سه مقیاس فرعی درون سو با ۸ سؤال، برون سوی فردی با سه سؤال و برون سوی اجتماعی نیز با سه سؤال می‌باشد.

پرسشنامه سنجش جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی (۱۳۸۲) این پرسشنامه ۶۶ سؤال دارد که سه مؤلفه عقاید و مناسک، اخلاق و جهت‌گیری مذهبی را اندازه‌گیری می‌کند.

پرسشنامه هویت دینی، این پرسشنامه توسط رحیمی نژاد و احمدی (۱۳۷۴) منتشر شده و دارای ۶۷ سؤال است که دو مؤلفه هویت دینی و نفی هویت دینی را اندازه‌گیری می‌کند. ۳۲ سوال این پرسشنامه به زیرمقیاس پذیرش هویت دینی و ۲۵ سؤال به زیر مقیاس نفی هویت دینی و ۱۰ سؤال آن به مقیاس دروغ‌سنج مربوط میشود. مقیاس پذیرش هویت دینی شامل اعتقاد به نقش مثبت دین و خصوصاً اسلام بر زندگی بهتر انسان، احساس خوشحالی و افتخار از مسلمان بودن و عمل به دستورات اسلامی و یاری مسلمانان سایر کشورها است. زیرمقیاس نفی هویت دینی شامل عدم اعتقاد به نقش دین در حل مشکلات انسان، ضروری‌ندانستن انجام دستورات دینی و انجام فرایض دینی به صورت اختیاری است. ضریب اعتبار زیرمقیاس‌ها بر حسب آلفای کرونباخ در زیر مقیاس هویت دینی ۰/۹۰ و در زیر مقیاس نفی هویت دینی ۰/۸۴ گزارش شده است. روایی سازه دو زیر مقیاس پذیرش هویت دینی و نفی هویت دینی به عنوان دو عامل پس از انجام تحلیل عاملی ۹۰ سؤال هویت دینی استخراج شد (رحیمی‌نژاد و احمدی، ۱۳۷۴).

یافته‌ها

جدول ۴ خصوصیات جمعیت‌شناختی اعضای گروه نمونه را ارائه می‌دهد. همان‌طور که، این جدول نشان می‌دهد، گروه نمونه مورد بررسی، به نسبت جمعیت ۱۹ تا ۶۰ ساله هر شهر در مطالعه شرکت و از نظر سنی نیز برحسب نسبت هر گروه سنی در جامعه در گروه نمونه حضور داشتند. محل تولد بیشتر افراد شهر بود.

جدول ۴- خصوصیات جمعیت شناختی گروه نمونه

شهر	فراوانی	درصد	جنسیت	فراوانی	درصد
تهران	۷۷۰۵	۵۰/۱	مرد	۷۴۷۷	۴۸/۶
اراک	۳۳۴	۲/۱	زن	۷۸۶۰	۵۱/۱
تبریز	۱۱۲۸	۷/۳	بدون پاسخ	۳۶	۰/۲
اصفهان	۱۴۰۳	۹/۱	کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۱
زاهدان	۲۸۷	۱/۹	۱۹-۳۰	۶۷۹۹	۴۴/۲
شیراز	۱۰۲۹	۶/۷	۲۱-۴۰	۳۵۶۲	۲۳/۲
سندج	۱۹۶	۱/۳	۴۱-۵۰	۲۹۴۱	۱۹/۱
خرم آباد	۲۰۲	۱/۳	۵۱-۶۰	۱۹۶۲	۱۲/۸
اهواز	۷۷۳	۵	بدون پاسخ	۱۰۹	۰/۷
مشهد	۱۷۲۵	۱۱/۲	کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰
گرگان	۳۰۰	۲	شهر	۱۲۵۹۰	۸۱/۹
همدان	۳۰۱	۲	روستا	۱۹۱۱	۱۲/۴
کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰	بدون پاسخ	۸۷۲	۵/۷
مجرد	۴۹۷۳	۳۲/۳	کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰
متاهل	۹۶۷۵	۶۲/۹	شیعه	۱۴۱۸۲	۹۲/۳
مطلقه	۲۳۰	۱/۵	سنی	۴۷۲	۳/۱
فوت همسر	۳۱۹	۲/۱	بدون پاسخ	۷۱۹	۴/۷
بدون پاسخ	۱۷۶	۱/۱	کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰
کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰	آذری	۳۶۹۴	۲۴/۰
سوم راهنمایی	۲۵۰۵	۱۶/۳	بلوچ	۷۹	۰/۵
متوسطه	۱۲۸۱	۸/۳	ترکمن	۱۶۱	۱/۰
دیپلم	۵۳۴۱	۴۳/۷	گیلکی	۳۱۴	۲/۰
کاردانی	۱۸۱۲	۱۱/۸	مازنی	۲۵۰	۱/۶
کارشناسی	۳۱۴۲	۲۰/۴	عرب	۳۷۳	۲/۴
کارشناسی ارشد	۶۳۷	۴/۱	فارس	۸۷۲۲	۵۶/۷
دکتری	۱۷۱	۱/۱	کرد	۶۰۷	۳/۹
روحانی	۹۹	۰/۶	لر	۶۴۳	۴/۲
بدون پاسخ	۳۸۵	۲/۵	سایر	۳۵۳	۲/۳
کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰	بدون پاسخ	۱۷۷	۱/۲
			کل	۱۵۳۷۳	۱۰۰/۰

۶۲ درصد متأهل و ۳۲/۳ درصد مجرد، ۹۲/۳ درصد شیعه و ۳/۱ درصد سنی بودند. از نظر تحصیلات، ۳۴/۷ درصد دیپلم، ۲۴ درصد سیکل و بالاتر و ۳۸ درصد تحصیلات آموزش عالی داشتند. ۵۶/۷ درصد آنان به قوم فارسی، ۲۴ درصد آذری، ۲/۴ درصد لر، ۳/۹ درصد کرد و بقیه به دیگر اقوام تعلق داشتند. این خصوصیات با ویژگی‌های طبیعی جمعیت ایران نزدیک است.

پنج سؤال برای سنجش وانمود اجتماعی طراحی و در بین سؤالات گنجانده شد که نتایج فراوانی و درصد آن در جدول ۵ آمده است. بر اساس تصمیم محققان طرح، اگر فردی در این مقیاس نمره کامل ۳۰ را دریافت کند، یعنی در پاسخ به پنج سؤال گزینه همیشه را علامت بزند، به عنوان پرسشنامه نامعتبر

دکتر محمد خدایاری فرد و همکاران

شناسایی و از گروه نمونه حذف می‌شود. طبق این معیار ۲/۵ درصد اعضای گروه نمونه (۳۸۲ نفر)، از کل نمونه (۱۵۳۷۳ نفر) که دارای نمره ۳۰ بودند، از گروه نمونه حذف و داده‌های ۱۴۹۹۱ نفر تحلیل شد.

جدول ۵- فراوانی و درصد پاسخ به سؤالات و نمود اجتماعی

سؤالات	هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه
در هر موقعیتی راستگو هستم	۱۲۲	۳۹۱	۱۱۲۵	۳۱۵۱	۵۳۶۵	۴۸۱۹
	۰/۸٪	۲/۶٪	۷/۵٪	۲۱/۰٪	۳۵/۸٪	۳۲/۲٪
هرکس از من هر کمکی خواسته باشد، به او کمک کرده‌ام	۳۴	۱۹۳	۱۰۸۸	۳۳۰۲	۵۲۸۱	۵۰۸۰
	۰/۲٪	۱/۳٪	۷/۳٪	۲۲/۰٪	۳۵/۳٪	۳۳/۹٪
پشت سر کسی بدگویی نکرده‌ام	۳۳۴	۷۵۸	۱۸۲۵	۳۶۳۹	۴۸۷۹	۳۴۴۹
	۲/۲٪	۵/۱٪	۱۲/۲٪	۲۴/۹٪	۳۲/۵٪	۳۲/۰٪
در نماز جمعه شرکت کرده‌اند	۳۷۰۷	۳۴۶۰	۲۵۸۲	۱۹۸۶	۱۷۲۱	۱۳۰۲
	۲۵/۱٪	۲۳/۴٪	۱۷/۵٪	۱۳/۵٪	۱۱/۷٪	۸/۸٪
نمازهای واجب را اول وقت می‌خوانم	۶۱۳	۱۰۲۵	۱۷۳۶	۳۲۵۱	۴۴۴۶	۳۷۴۳
	۴/۱٪	۶/۹٪	۱۱/۷٪	۲۱/۹٪	۳۰/۰٪	۲۵/۳٪

جدول ۶- بار عاملی سؤالات پرسشنامه نهایی سنجش دینداری

عواطف دین		التزام به وظایف دینی		باور دینی			
عامل ۳	سؤال	عامل ۲	سؤال	عامل ۱	سؤال		
.۷۸۳	۴۳	۹۳۷,	۴۶	۷۸۸,	۶۵	۹۵۷,	۲۰
.۷۷۵	۴۹	۸۹۷,	۷۱	۷۸۳,	۸	۹۴۵,	۱۲
.۷۷۱	۶۳	۸۷۹,	۶۲	۷۸۰,	۹۵	۹۳۷,	۴
.۷۷۰	۶۸	۸۶۳,	۸۰	۷۷۸,	۵۸	۹۳۴,	۱۴
.۷۶۰	۱۰۷	۸۶۱,	۴۱	۷۷۶,	۱۸	۹۳۱,	۲۱
.۷۶۰	۱۰۷	۸۶۱,	۴۱	۷۷۶,	۱۰۱	۹۳۱,	۵۱
.۷۴۴	۷۷	۷۹۷,	۱۰۸	۷۶۸,	۱۰۰	۹۲۴,	۷
.۷۱۰	۱۰۹	۷۸۹,	۹۴	۷۵۰,	۹۶	۹۲۳,	۱۹
.۷۰۹	۳۶	۷۸۸,	۴۰	۷۴۸,	۳۹	۹۱۶,	۱۱
.۷۰۶	۶۶	۷۷۸,	۷۲	۷۳۷,	۷۰	۸۹۷,	۱۳
.۶۹۹	۵۳	۷۷۵,	۴۷	۷۱۲,	۱	۸۷۳,	۲۴
.۶۹۶	۷۶	۷۷۳,	۵۹	۷۰۶,	۳۸	۸۶۹,	۳
.۰۶۹۳	۸۱	۷۶۶,	۲۹	۷۰۰,	۷۵	۸۶۳,	۵۲
.۶۷۲	۵۰	۷۰۹,	۳۱	۶۹۲,	۹	۸۵۸,	۴۵
.۶۳۴	۸۷	.۶۷۶	۳۷	۶۷۷,	۷۴	۸۵۰,	۵
.۶۳۱	۳۳	.۶۷۲,	۳۶	.۶۶۷,	۱۶	۸۳۵,	۱۵
.۶۲۶	۶۴	.۶۳۱,	۵۷	.۶۶۱,	۱۰۳	۸۳۳,	۲۳
.۶۱۱	۵۵	.۶۱۳,	۳۰	.۶۴۶,	۲۷	۳۳,	۲۵
.۵۷۷	۹۸	.۵۸۷,	۳۴	.۶۳۷,	۱۰	۸۳۲,	۳۲
.۵۱۶	۱۰۵	.۵۸۰,	۷۸	.۶۲۰,	۵۶	۸۲۵,	۴۴
.۴۹۷	۷۹	.۵۵۰,	۵۴	.۵۵۰,	۹۳	۸۱۵,	۱۱۰
.۴۸۵	۸۴	.۵۳۶,	۷۳	.۵۴۸,	۶۱	۸۱۳,	۲
.۴۷۲	۹۷	.۵۳۵,	۸۵			.۸۰۴	۲۲
		.۴۹۲	۸۸			.۷۹۹	۸۹
		.۴۷۹	۹۰			.۷۸۸	۱۷

سؤالات پرسشنامه ۱۰۵ سؤالی سنجش دینداری به منظور شناخت ساختار و محتوای عوامل اصلی آن تحلیل عاملی اکتشافی شد که نتایج آن در جدول ۶ منعکس است. تحلیل عاملی با استفاده از روش تحلیل مؤلفه‌های اساسی و با چرخش واریماکس بر روی ماتریس همبستگی پلی کوریک^۱ انجام شد. از بین ۱۱ عامل با مقدار ویژه^۲ بالای یک، سه عامل با مقدار ویژه به ترتیب ۴۰/۳۵، ۱۵/۵ و ۱۱/۷۵ برای ساختار نهایی پرسشنامه تعیین شد، که ۶۹/۶۹ درصد از واریانس کل پرسشنامه را تبیین می‌کند. انتخاب

1. Polychoric correlations
2. Eigen value

دکتر محمد خدایاری فرد و همکاران

سه عامل فوق بر اساس نمودار اسکرکی پلات و درصد واریانس تبیین بالای ۵۰ درصد بود. یافته‌ها به شرح زیر است:

سؤالات ۶، ۶۰، ۸۳، ۸۶، ۹۱، ۹۹، ۱۰۴ و ۱۰۶ از مجموع ۱۰۵ سؤال به دلیل بار عاملی زیر ۰/۴ حذف و تعداد سؤالات پرسشنامه به ۹۷ سؤال رسید. ۵۳ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل اول قرار داشتند که ۶ سؤال آن دارای بارعاملی دوگانه نزدیک به هم بودند که سؤالات ۵۴، ۷۳، ۸۵ و ۹۰ با توجه به محتوای آن‌ها در عامل دوم و سؤالات ۷۹ و ۸۴ در عامل سوم قرار گرفتند. این عامل با توجه به مدل نظری و محتوای سؤالات، باور دینی نام گرفت که ۵۱ درصد از واریانس دینداری را این عامل تشکیل می‌دهد. ۲۲ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل دوم قرار دارد که با منظور کردن ۴ سؤال دارای بارعاملی دوگانه، به ۲۶ سؤال رسید. همچنین سؤالات ۷۸ و ۸۸ در این عامل دارای بارعاملی دوگانه بودند که با توجه به محتوا در عامل دوم منظور شدند. با توجه به محتوای سؤالات و نیز مدل نظری پژوهش، عامل دوم التزام و عمل به وظایف دینی نام گرفت. این عامل ۲۶ درصد از واریانس دینداری را تبیین می‌کند. ۲۲ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل سوم قرار دارد که با منظور کردن ۲ سؤال با بارعاملی دوگانه به ۲۴ سؤال رسید. سؤالات ۶۱ و ۶۴ در این عامل دارای بارعاملی دوگانه بودند که با توجه به محتوای سؤال ۶۱ در عامل اول و سؤال ۶۴ در عامل سوم منظور شد. با توجه به محتوای سؤالات و نیز مدل نظری پژوهش، عامل سوم عواطف دینی نام گرفت. این عامل ۱۷ درصد از واریانس دینداری را تبیین می‌کند.

پرسشنامه گلاک و استارک پرسشنامه‌ای با ۲۶ سؤال و دارای چهار مؤلفه اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی است. جدول ۷ همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری را با مؤلفه‌های کلاک و استارک نشان می‌دهد.

جدول ۷- ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری با مؤلفه‌های پرسشنامه‌های گلاک و استارک، راس و هویت دینی

پرسشنامه‌های مؤلفه‌های دینداری	گلاک و استارک		سیک‌های دینداری راس			هویت دینی	
	اعتقادی	تجربی	پیامدی	مناسکی	درونی	بیرونی اجتماعی	بیرونی فردی
باور دینی	۰/۸۴*	۰/۷۳*	۰/۴۵*	۰/۵۴*	۰/۷۰*	۰/۱۷	۰/۵۵*
وظیفه دینی	۰/۴۶*	۰/۵۲*	۰/۳۹*	۰/۶۳*	۰/۶۱*	۰/۲۶*	۰/۳۱*
عواطف دینی	۰/۱۸	۰/۳۵*	۰/۲۴*	۰/۲۳*	۰/۳۱*	۰/۱۲	۰/۳۱*
نمره کل دینداری	۰/۵۳*	۰/۴۹*	۰/۴۳*	۰/۴۹*	۰/۶۶*	۰/۲۳*	۰/۲۸*

* p<0/01, n=100

جدول ۷ نشان می‌دهد که بین نمره کل دینداری با نمره مؤلفه‌های چهارگانه پرسشنامه گلاک و استارک، همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. در مؤلفه‌های دینداری نیز بین باور و وظیفه دینی با مؤلفه چهارگانه، همبستگی مثبت معنی‌داری مشاهده شد. براساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری و ابعاد چهارگانه پرسشنامه کلاک و استارک پدیده یکسانی را اندازه‌گیری می‌کنند.

جدول ۷ نشان می‌دهد که بین نمره کلی دینداری با نمره مؤلفه‌های جهت‌گیری درونی پرسشنامه راس همبستگی مثبت معنی‌دار ($r=0/66$) قوی وجود دارد. در مؤلفه‌های دینداری نیز بین باور و وظیفه دینی با جهت‌گیری درونی همبستگی مثبت معنی‌دار و بالایی مشاهده شد. همبستگی مؤلفه باور دینی با جهت‌گیری دینی بیرونی فردی نیز مناسب و معنی‌دار است. براساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری و مؤلفه جهت‌گیری درونی پرسشنامه راس با هم همبستگی دارند.

پرسشنامه هویت دینی (رحیمی‌نژاد و احمدی، ۱۳۷۴) نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با نمره کلی هویت دینی همبستگی مثبت معنی‌دار ($r=0/41$) و با هویت نفی دینی نیز همبستگی منفی معنی‌دار ($r=-0/44$) وجود دارد. همبستگی مثبت با هویت دینی و از سوی دیگر، همبستگی منفی با هویت نفی دینی بیانگر روایی سازه پرسشنامه دینداری است.

برای سنجش اعتبار پرسشنامه دینداری از روش بازآزمایی با فاصله ۶ هفته استفاده شد. به این منظور، پرسشنامه در گروه نمونه ۳۸ نفری از دانشجویان کارشناسی‌ارشد مشاوره اجرا شد که جدول ضرایب همبستگی آن ارائه شده است.

جدول ۸- ضرایب همبستگی بازآزمایی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری (n=38)

مؤلفه‌های دینداری	باور دینی	وظیفه دینی	عواطف دینی
باور دینی	۰/۹۴*		
وظیفه دینی	۰/۴۹*	۰/۷۳*	
عواطف دینی	۰/۴۴*	۰/۴۳*	۰/۶۷*

* $p<0/01$

جدول ۸ نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های دینداری در اجرای مجدد با فاصله شش هفته‌ای در گروه نمونه ۳۸ نفری بین مؤلفه‌ها همبستگی مثبت معنی‌دار و مناسبی وجود دارد. بر اساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری از ثبات و پایایی مناسبی برخوردارند.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش به تدوین مدل نظری سنجش دینداری مبتنی بر آیات و روایات اسلامی در جامعه مسلمان ایرانی پرداخت. به این منظور مدل نظری دینداری فرد مسلمان با سه مؤلفه اساسی باور دینی با چهار محور اصلی، عواطف دینی نیز با چهار محور اصلی و التزام و عمل به وظایف دینی با دو محور اصلی تعریف و تبیین شد. بر اساس این مدل و نیز پرسشنامه‌های سنجش دینداری جامعه دانشجویی (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۵) خزانه سؤالات تهیه و نهایی گردید. در آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری از چند نوع روایی که عبارتند از: روایی صوری و منطقی، روایی ملاکی همزمان و روایی سازه‌ای که هر یک به طور جداگانه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

برای تعیین روایی صوری^۱ مقیاس پس از تهیه سؤالات در ابعاد سه‌گانه اصلی ساختار دینداری، یعنی باور دینی، عواطف و وظایف دینی، سؤالات به همه اعضای همکار و مشاوران طرح که ۱۴ نفر از متخصصان صاحب‌نظر در حوزه‌های روانشناسی، جامعه‌شناسی، روان‌سنجی و دینی بودند و در این زمینه سابقه اجرای طرح پژوهشی داشتند، ارایه شد تا در مورد هر سؤال در ابعاد چهارگانه، نظر خود را بر اساس حد تناسب هر سؤال از میان چهار گزینه مشخص کنند (۴ نشان‌دهنده بیشترین درجه تناسب و ۱ نشان‌دهنده کمترین درجه تناسب). تحلیل توزیع درصدی نظر متخصصان بر اساس توافق ۸۰ درصدی اعضای گروه برای تناسب سؤال انتخابی موجب شد که ۱۵۴ سؤال تهیه‌شده با اصلاح نحوه جمله‌نویسی و نیز از نظر عبارت‌پردازی مثبت به عنوان سؤالات دارای روایی صوری انتخاب شوند.

روایی منطقی^۲ سؤالات و به عبارتی تعریف دقیق متغیرها و طرح منطقی سؤالات سطوح مهم پدیده دینداری بر اساس تعریف ساختار دینداری انجام شد. همان‌طور که تشریح شد، ساختار نظری دینداری براساس آیات قرآن کریم، احادیث و مراجعه به آثار مطهری و صدر، به‌طور دقیق تعریف شده و براساس مؤلفه‌های اصلی این ساختار، سؤالات متناظر با آن طرح شده است.

ساختار دینداری مبنای استخراج سؤالات، از ۳ بُعد، ۱۰ مؤلفه اصلی و ۶۲ زیر مؤلفه فرعی تشکیل شده است. وجود این مبانی نظری برای تدوین سؤالات، از نقاط متمایز پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های قبلی است. به عبارت دیگر، در این پژوهش تلاش منظم و جامعی به منظور تعریف اجزای تشکیل‌دهنده سازه دینداری صورت گرفت که براساس آن می‌توان سنجش دقیق و همه‌جانبه‌ای از پدیده دینداری در جامعه هدف داشت. بنابراین، مقیاس سنجش دینداری دارای روایی مناسبی از نظر منطقی و صوری است.

یافته‌های تحلیل عاملی در اجرای مقدماتی و نیز در اجرای نهایی پرسشنامه بیانگر آن است که پرسشنامه از روایی سازه‌ای برخوردار بوده و تحلیل عاملی اکتشافی سه مؤلفه اصلی مدل نظری یعنی باور دینی، عواطف دینی و التزام عملی به وظایف دینی را مورد تأیید قرار داد. یافته‌ها بیانگر آن است که

1. Face Validity
2. Logical Validity

دینداری پدیده‌ای چندبُعدی است، که در مطالعات متعدد داخلی و خارجی نیز چند بُعدی بودن آن مورد تأیید قرار گرفته است؛ از جمله وون، هوگل (۱۹۰۸؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱) سه جزء مهم سنتی، عقلانی و ارادی را در باورها و رفتار دینی تعریف کرد. پرات (۱۹۲۰؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱) طبقه‌بندی دیگری را با چهار عنوان سنتی، عقلانی، عرفانی و اخلاقی تعریف کرد. گلاک (۱۹۶۲؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱) پنج طبقه با عنوان عبارتی، عقلی، ایدئولوژیکی، تجربی و پیامد آثار دین در زندگی را مشخص کرد. در مطالعه‌های داخلی نیز دینداری برحسب مؤلفه‌های متفاوتی تعریف و ابزار اندازه‌گیری برای آن‌ها ساخته شده است که برخی از طبقه‌بندی‌ها براساس تعریف نظری و برخی براساس تحلیل عاملی است. باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) در تحلیل عاملی پرسشنامه ۶۱ سؤالی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس مبادی اسلامی به چهار عامل دست یافتند که فقط شناختی یا ارادی نبودند، بلکه در ارتباط با جهان هستی، دیگران و خود جهت‌گیری خاصی را نشان دادند. طالبان (۱۳۷۸) بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، پرسشنامه‌ای با ۲۵ سؤال برای اندازه‌گیری چهار مؤلفه اعتقادی، مناسکی دین، عاطفی دین و پیامدی دین ساخت. آذربایجانی (۱۳۸۲) پرسشنامه‌ای ۶۶ سؤالی جهت‌گیری مذهبی دانشجویان با ۱۰ مقوله (رابطه انسان و دین، انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، اخلاق فردی، روابط اجتماعی، معیشت، خانواده، ابعاد جسمی، انسان و طبیعت) تهیه کرد. شجاعی زند (۱۳۸۴) بر اساس مطالعه نقادانه مدل‌های غربی و منبعث از آموزه‌های اسلامی و شرایط اجتماعی ایران برای سنجش دینداری مدل پنج بُعدی معتقد بودن، مؤمن بودن، اهل عبادت بودن، اخلاقی عمل کردن و متشرع بودن را ارائه کرده است. به طور خلاصه می‌توان نتیجه گرفت که دستاورد پژوهش ساخت مقیاس سنجش دینداری در سطح ملی با روایی و اعتبار کافی که می‌تواند ابزار مناسبی برای اندازه‌گیری کارآمدی هر برنامه مداخله‌ای به منظور افزایش و ارتقای سطح دینداری در بین جمعیت‌ها و اقشار مختلف کشور باشد. همچنین مقیاس سنجش دینداری مبتنی بر مدلی جامع است، به صورتی که در آن مؤلفه باور دینی هم به جنبه‌های اعتقادی و جهان‌بینی اشاره دارد و هم به ضروری دانستن شریعت و پذیرش احکام الهی برای هدایت بشر معتقد است. مؤلفه عواطف دینی از جنبه‌های متمایز این مدل نسبت به تقسیم‌بندی‌های رایج سنجش دینداری است که با محتوای محبت به خدا و اولیای خدا و دشمنی با دشمنان خدا و بی‌زاری از آنان تدوین شده است. مؤلفه التزام و عمل به وظایف دینی نیز به انجام عبادات و مناسک (فردی و اجتماعی) و نیز عمل به دستورات اخلاقی (فردی و اجتماعی) و حفظ محیط زیست است. در این مؤلفه از جهت محتوا با تقسیم‌بندی‌های رایج دینداری متفاوت بوده و تلاش گردیده موارد غفلت شده در این تقسیم‌بندی‌ها از جمله دستورات دین اسلام برای حفظ محیط زیست مورد توجه قرار گرفته و در سنجش رفتار دینی لحاظ گردد. در پایان بایستی اشاره کرد که مقیاس سنجش دینداری حاضر فقط برای پژوهش و سنجش دینداری گروهی معتبر است و استفاده از آن برای سنجش فردی نامعتبر است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه مهدی الہی قمشہای (۱۳۷۰). انتشارات اسوه.
- نہج البلاغہ، شرح و تفسیر بہ قلم حاج سید علینقی فیض السلام (۱۳۵۱). تهران: سرای امید.
- آذربایجانی، م. (۱۳۸۲). تهیه و ساخت آزمون‌های جهت‌گیری مذهبی با تکیہ بر اسلام. قم: پژوهشکدہ حوزه و دانشگاه.
- اعرافی، ع. ر.، بہشتی، م.، فقیہی، ع. ن.، و ابوجعفری، م. (۱۳۷۶). *اهداف تربیت از دیدگاہ اسلام*، تهران: سمت.
- آستون، پ.، بیکر، م. و لنگہاوزن، م. (۱۳۷۶). *دین و چشم‌اندازهای نو*، ترجمہ غلامحسین توکلی (۱۳۷۶). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- پترسون و همکاران. *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمہ احمد نراقی و ابراہیم سلطانی (۱۳۷۷). تهران: طرح نو.
- جوادی آملی، ع. ا. (۱۳۷۷). *شریعت در آیینہ معرفت*. قم: مرکز نشر اسراء.
- خدایاری فرد، م.، غباری‌بناب، ب.، و شکوہی‌یکتا، م. (۱۳۷۹). *آمادہ‌سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان*، *مجلہ روانشناسی*، ش ۱۵، سال چہارم، ۲۶۸-۲۸۵.
- خدایاری فرد، م. (۱۳۸۴). *گسترہ پژوهش‌های داخلی در زمینہ ساخت مقیاس‌های دینی*. مبانی نظری مقیاس‌های دینی. بہ کوشش: محمدرضا سالاری فرد، مسعود آذربایجانی و عباس رحیمی‌نژاد. قم: پژوهشگاہ حوزه و دانشگاه. ص ۵۱۲-۴۴۹.
- خدایاری فرد، م.، فقیہی، ع. ن.، غباری‌بناب، ب.، شکوہی‌یکتا، م.، و بہ‌پژوہ، ا. (۱۳۸۵). *آمادہ‌سازی و ہنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعہ دانشجویی کشور*، تهران: دانشکدہ روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- خدایاری فرد، م.، فقیہی، ع. ن.، غباری‌بناب، ب.، شکوہی‌یکتا، م.، بہ‌پژوہ، ا.، افروز، غ.، عابدینی، ی.، و پاک‌نژاد، م. (۱۳۸۷). *آمادہ‌سازی مقیاس سنجش دین‌داری برای جمعیت دانشجویی*، *مجلہ روان‌شناسی و علوم تربیتی*، سال ۳۸، شماره ۳، پائیز، ص ۴۵-۲۳.
- خرمشاہی، ب. ا. (۱۳۷۲). *دین‌پژوہشی، دفتر اول*، تهران: مؤسسہ مطالعات و تحقیقات فرہنگی.
- سراج‌زادہ، س. ح.، پویافر، م. ر. (۱۳۸۶). *مقایسہ تجربی سنجہ‌های دینداری: دلالت‌های روش‌شناسانہ کاربرد سہ سنجہ در یک جمعیت*. *مجلہ جامعہ‌شناسی ایران*، سال ہشتم، شماره ۴، ص ۷۰-۳۷.
- سرمد، ز.، و همکاران (۱۳۷۸). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاہ.
- شجاعی‌زند، ع. ر. (۱۳۸۴). *مدلی برای سنجش دینداری در ایران*. *مجلہ جامعہ‌شناسی ایران*، دورہ ششم، شماره یک، ص ۶۶-۳۴.
- طالبان، م. ر. (۱۳۷۹). *بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور*، وزارت آموزش و پرورش، دفتر توسعہ و برنامه‌ریزی امور پرورشی.
- طالبان، م. ر. (۱۳۷۸). *دینداری و نرہکاری در میان جوانان دانش‌آموز*، وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی.
- طباطبایی (علامہ)، سیدمحمد حسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن* (۲۰ جلد). قم: بنیاد علمی و فکری علامہ طباطبایی.
- طباطبایی (علامہ)، سیدمحمد حسین (بی‌تا). *فرازهای از اسلام*، ترجمہ سیدمہدی آیت‌اللہی (بی‌تا). قم: جہان آرا.
- طباطبایی (علامہ)، سیدمحمد حسین. *بررسی‌های اسلامی* (۲ جلد)، ترجمہ سیدہادی خسروشاهی (۱۳۵۵). قم: ہجرت.
- طباطبایی (علامہ)، سیدمحمد حسین. *مجموعہ رسائل*، ترجمہ سیدہادی خسروشاهی (۱۳۷۰). تهران: دفتر نشر فرہنگ اسلامی.
- غزالی، ا. ح. (۱۳۹۸ ه.ق). *کیمیای سعادت* (۳۰ جلد)، بہ کوشش عبدالرحیم خدیو جم (۱۳۸۰). تهران: مرکز انتشارات علمی و فرہنگی.

فرجی، م. و کاظمی، ع. (۱۳۸۸). بررسی وضعیت دینداری در ایران. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره دوم، شماره ۶، ص ۹۵-۷۹.

گلزاری، م. (۱۳۷۸). تهیه ابزارهایی جهت سنجش: عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دینداری و حیا با ویژگی‌های شخصیت و سلامت روان، پژوهش منتشر نشده.

مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۶۷). معارف قرآن، قم: مؤسسه در راه حق.

مطهری، م. (۱۳۶۹). مجموع آثار (۱۵ جلد). قم: صدرا.

References

- Allport, G. W., & J. Michael Ross (1967). "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5, 432.
- Fukuyama, M. A., & Serving, T. D. (1999). *Intergrating Spirituality into Multicultural Counseling*. London: Sage Publications.
- Glock, C. Y., & Stark, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally.
- Hunt, R. A., & King, M. (1971). The intrinsic-extrinsic concept: A Review and evaluation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10, 339-356.
- Lenski, G. (1961) *The Religious Factor, A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*, Connecticut: Greenwood Press.
- King, Speck & Thomas (1995). Royal free Interview for Religious and Spiritual Belifes, *Masures of religiosity, chapter 6*, 351-358.
- Roof, W. D. (1979) 'Concepts and Indicators of Religious Commitment: A Critical Review' in R. Wuthnow (ed.) *the Religious Dimension: New Directions in Quantitative Research*, London: Academic Press: 17-45.
- Stark, R., & Glock, C. Y. (1970). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*, Berkeley: University of California Press.
- Wulff, D.M. (1991). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. New York: John Willey.
- Verbit, M. F. (1970) 'the Components and Dimensions of Religious Behaviour: Toward a Reconceptualization of Religiosity' in Philip E. Hammond and Benton Johnson (eds.) *American Mosaic, Social Patterns of Religion in the United States*, New York: Random House: 24-39.